

אפנאן מסארוה, נשות המסגד. תל אביב: רסלינג, 2017. עמ' 215.

סלוא עלינאת עאבד

הספר, עיבוד עבודת הדוקטורט של הכותבת, מציג את חייהן של נשים מוסלמיות ופלסטיניות בכפר שמש שבנפת ירושלים. טענתה המרכזית של מסארוה היא שמודעותן של נשים להשכלה והמידע שנחשפו אליו במסגד בכפר, הם שהניעו אותן להתארגן ולהקים עמותת נשים וכך "לתבוע לעצמן מקום בזירה הציבורית ולאתגר את הסדר הפטריארכלי המרחבי והציבורי והמגדרי של הכפר" (עמ' 19).

בספר שבעה פרקים. הפרק הראשון סוקר שדות תאורטיים העוסקים בהצטלבות של ידע, מגדר ודת בתברות מוסלמיות. בפרק זה נסקרו בעת ובעונה אחת שני גופי ידע: "המודל התרבותי האסלאמי" ו"השית הרווח בחברה המערבית המודרנית", לפי הגדרת המחברת, והיא מציגה בו את היחס של שני גופי הידע האלה למשפחה, לאימהות, לזוגיות, למיניות ולגידול ילדים.

הפרק השני עוסק במערך המחקר, "אופיו הפמיניסטי-יילידי של המחקר" (עמ' 17), ומציג את מיקומה של המחברת כ"חוקרת ילידית מחד גיסא וכחוקרת מרובת זהויות מאידך גיסא" (עמ' 18).

הפרק השלישי, הפרק הרביעי והפרק החמישי מתמקדים בדמותה של השיחה מרים שהובילה תכניות העשרה לנשים ושילבה בתכניותיה מקורות מידע אסלאמיים ומערביים. מטרתה של השיחה הייתה להעצים את הנשים בכפר שמש ולחזקן מתוך שמירה על אדיקותן הדתית, בלי לערער על הסדר החברתי הקיים. מתוך שני עולמות הידע שהיו ברשותה בחרה השיחה את מה שיקדם את מטרתה וכללה בתכניות אלו תכנים הקשורים לגידול ילדים, ליחסים עם בני הזוג ולטיפוח הגוף והנפש באמצעות פרקטיקות מן

* ד"ר סלוא עלינאת עאבד, מכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים, והאוניברסיטה הפתוחה, רעננה.

דואר אלקטרוני: salwaalenat@gmail.com

העידן החדש "כחובה דתית וכחלק מהחוויה הדתית של האישה, המקרבים אותה לאלוהים ומזכים אותה בגן עדן, החיבור בין התורות נעשה באמצעות שפה דרשנית, כריזמטית ומטיפה" (עמ' 175). המפגשים התנהלו בקומת הקרקע במסגד בכפר, והנשים נחשפו בהם לתכנים חדשים (שסותרו לעתים את התפיסה הדתית), לפרשנויות של השיח'ה מרים למציאות חייהן, לאסלאם ולידע שמקורו מערבי, ולא אסלאמי. בזמן המפגשים היא השתמשה גם באובייקטים למיניהם ובתרגולים חווייתיים, והם יצרו עניין בקרב הנשים וגרמן להן לחוש שהן חוות שינויים חשובים בגופן ובנפשן בזמן המפגשים ולאחריהם. הפרק השישי נחלק לשני חלקים. בחלקו הראשון מוצג המרחב הפיזי חסר הנגישות של הנשים למרחב הציבורי, ובחלקו השני מוצגת תפיסת המרחב של נשות הכפר בעקבות יציאתן למרחב הציבורי לשם לימוד. הפרק גם דן בתגובותיהן של הנשים למפגשים. חלק מהן דיברו על "הצלתן מחיים אומללים", ואילו אחרות התייחסו להוצאתן מחושך הבתים אל אור הידע. חלקן התנגדו לאחדים מן המסרים שהעבירה השיח'ה, למשל תגובתה של סוהאד להמלצות השיח'ה מרים בנוגע ליחס לבן הזוג ולצורך לרצות אותו מבחינה מינית (עמ' 197). בפרק זה השתמשה המחברת במונח "אוריינות מרחבית" (עמ' 183-184) כדי להסביר את כשרת הדרך שעשו הנשים ואת השינוי שחל בהן. הפרק השביעי מציג את העשייה החברתית של הנשים בעקבות רכישת הידע, כפי שהיא באה לידי ביטוי בתהליך הקמתה של עמותת הנשים בכפר ובמטרותיה.

אחת מנקודות החוזק של המחקר ושל הספר טמונה בהצגת חלקים מסיפורי חייהן של הנשים בכפר, כפי שעלו מראיונות העומק שהתנהלו בשנים 2006-2010: קשייהן, יחסיהן עם הילדים, עם בני הזוג ועם החמיות, שאיפותיהן ותלומותיהן לשפר את מצבן ואת מעמדן. טוב עשתה המחברת שייחדה מקום נרחב להצגת החוויות והדעות מפי הנשים עצמן, שכן קולותיהן העניקו ערך מוסף לספר ותרמו להבנת המורכבות של מציאות חייהן. נוסף על כך, המחברת חוקרת השכיילה לתאר את מיקומה ביחס למחקר ולמראיינות. היא כתבה בשקיפות והציגה את עמדותיה כלפי המסגד ("מקום סגור ממנו נפלטו ריחות לא נעימים"), כלפי הנשים (ידעה להפריד את עצמה מהן) וכלפי האסלאם לעומת גישות פמיניסטיות (הצהירה שהיא פמיניסטית ובעלת זהות לאומית פלסטינית). עמדותיה וערכיה של המחברת הוצגו כבר בתחילת הספר: "המטרה המרכזית שהצבתי לעצמי היא לאתגר באמצעות הקניית ידע את העקרונות הפטריארכליים בחברה הפלסטינית, ולהגביר את המודעות של נשים להיותן מיעוט לאומי בחברה לא שוויונית ובמדינה לא שוויונית" (עמ' 12). הצהרה זו חשובה במיוחד כדי להבין את הרקע לפרשנויותיה: המחברת שיתפה את הקוראים במחשבותיה במהלך הראיונות ובהתרשמותה בהליכה במרחב ובשהות במסגד שהתכניות התקיימו בו.

בעיבוד הידע, הראיונות עם הנשים ותכניות ההעשרה של שיח'ה מרים השכיילה המחברת להשתמש במגוון מקורות מתחומי ידע שונים, שכתבו חוקרים מן המזרח התיכון ומן המערב בעברית, בערבית ובאנגלית. מגוון זה העשיר את הספר ואפשר לו להציג זוויות מחקר שונות על נושאים מסוימים. המחברת הקצתה מקום שאינו מובן

מאליו להצגתה של תפיסת העולם האסלאמית לצד מחקרים פמיניסטיים, ואפשר לזהות את נאמנותה לעקרונות פמיניסטיים לא רק בהצהרה, אלא גם בהתייחסותה החיובית אליהם (שוויון, אג'נסי [סוכנות], חופש, שליטת הנשים על גופן ועוד). אדרבה, אפשר לראות שהמחברת מתייחסת לאסלאם בהכללה כתפיסת עולם שאינה מיטיבה עם הנשים. בספר יש אי־דיוקים בתיאור יחסו של האסלאם למגוון נושאים ובהצגה לא מדויקת של החדית'ים (מסורות הנביא), למשל איסור על הנשים ללכת למסגדים (עמ' 175), תפיסת הדת שגוף האישה הוא טמא (עמ' 152), תיאור הנשים כמעוטות שכל ודת על־פי מסורת הנביא (עמ' 153), דיכוי המיניות ותיאור גן עדן כמקום פרוץ חסר גבולות והגבלות (עמ' 158). דוגמאות אלו ואחרות אינן מדויקות, והן מובאות כדי לשרת את תפיסת העולם הפמיניסטית של מחברת, ובכך היא מחטיאה רכיבים חשובים בזהותן האסלאמית של הנשים.

החוקרת התמקדה בקבוצת נשים בכפר שולי בנפת ירושלים. יתרון גדול הוא לחקור ולהבין את המפגש בין מודרנה לבין מסורת בחברה הפלסטינית בגדה המערבית, אך לקוראים אין די מידע על הכפר, על מיקומו הגאוגרפי ועל משמעותו של מיקום זה. המחברת לא הרחיבה די הצורך על כך שהכפר נתון בכיבוש ישראלי, ורק בסוף הספר יש אזכור מטעה לכך שהוא משקיף על שכונת הר חומה בדרום ירושלים (עמ' 192). המחברת מתייחסת "להקשר הפוליטי המדכא" (עמ' 215) רק במילים האחרונות של הספר, ואין ספק שהרחבה על הקשר פוליטי זה הייתה עשויה לתרום רבות להבנת מערך היחסים בתוך הכפר.

זאת ועוד, בספר חסרה התייחסות למיקום הכפר ביחס לסביבה החיצונית. תיאור הגאוגרפיה יכול היה לסייע לקוראים להבין את חוסר נגישותן של הנשים למרחב: מדוע אסור לנשים לנסוע לבדן לשוק בעיר העתיקה במזרח ירושלים? מדוע השכלה אינה חשובה כל כך בעיני גברים וחמיות בכפר? מיקומו של הכפר מסביר, אך לא נותן לגיטימציה, לאיסור של הגברים על כך שנשים יצאו אל שכונות אחרות ברחבי העיר, לדוגמה: ההגעה לשכונת בית חנינה נמשכת ארבע שעות נסיעה. הגברים אוסרים על הנשים לעשות זאת, ולכן הן הולכות ברגל לכפר סמוך. המחברת הסתפקה בתיאור שטחי של הכפר, עני ודל במשאבים, והיה מקום לפרט יותר על הקשיים בתחבורה, בתעסוקת הגברים בכפר, בהשכלת הגברים והנשים, במספר הנשים בכפר ועוד. נוסף על כך, יש בספר אזכורים מעטים למחקרים שנכתבו על המרחב הפלסטיני במזרח ירושלים או בגדה המערבית, למשל בכל הנוגע להשכלת נשים, ליציאתן לעבודה ולהקמת עמותות נשים. תחת זאת הזכירה המחברת מחקרים על נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל או ממקומות אחרים בעולם, אך מחקרים אלו אינם יכולים לשפוך אור על המציאות הייחודית של הפלסטינים הנתונים בכיבוש.

גם בתוך הכפר יש שונות פנימית שהיה מקום לתת לה ביטוי. לדוגמה, תנוויר, אשתו של בעל עסקים מן הכפר, נוהגת לשבת עם גברים משום שבעלה אינו מתנגד לכך. נוסף על כך, היא הובילה את הקמת העמותה, ויש לה קשרים אף מחוץ לכפר. אפשר

אפוא לומר שתנוויר איננה דומה לנשים ממעמד נמוך יותר, שלא רכשו השכלה ונישאו בגיל צעיר. הדגשת השונות הפנימית תסייע לנו להבין את מורכבות החיים בתוך הכפר ואת מרקם היחסים בין הגברים לבין הנשים ובין הנשים לבין עצמן. המחברת השכילה להציג חוויות של דיכוי בנות בידי אבותיהן, אך לא התעמקה ביחסים בין הנשים לבין חמיותיהן, המוצגות לא פעם כחסם בפני הנשים הצעירות וכשותפות לפיקוח עליהן. ומה בנוגע לגברים? בפרק האחרון מתברר שגם לגברים יש צרכים משל עצמם, והם רוצים להקים עמותה. הגברים, כמו הנשים, נתונים בכיבוש, והדבר מחייב אותם להגנת יתר על הנשים בכפר. העמקה בהצגת יחסים מסוג זה תסייע להרחיב את זווית הראייה ולערער את הדיכוטומיה בין גברים שולטים לבין נשים נשלטות, כפי שהיא מוצגת לאורך הספר. המחברת לא הדגישה את אחריות הנשים על גורלן, והן מתוארות כקורבנות של סמכות גברית. בקריאה מעמיקה מתברר שהן קיבלו עליהן כל סמכות באשר היא: שיח'ה מרים, תכניות אתג'ר של האוניברסיטה העברית בירושלים, החמות, בני הזוג והאבות. כשהן רצו "להשתחרר" מסמכות זו, הן יכלו לעשות זאת במישור האינדיווידואלי: לכל אחת הייתה פרשנות משלה לחום הנפלט מגוף המטופלת בטיפול הרייקי (עמ' 162-169). נוסף על כך, הן פעלו במישור הקולקטיבי: הן הקימו עמותה, הצליחו לרשום אותה אצל רשם החברות באבו דיס, זכו לתמיכתם של גברים מובילים ומשכילים מן הכפר ואף זכו להצעה לשיתוף פעולה עם הגברים. אם כך, המציאות אינה כה חד-ממדית, כפי שמחברת הספר תיארה אותה.

הפיכת הידע שרכשו הנשים לעשייה חברתית הבליטה את הכוח המצוי בידי חלק מנשות המסגד. מודעותן נועדה לשמש את צורכיהן בלא להזדקק לשיתופי פעולה אחרים, כפי שהן אמרו פעמים מספר לאורך הספר: לא לשיתוף פעולה עם ארגון פוליטי ממזרח ירושלים ולא להקמת עמותה משותפת עם הגברים בכפר. האם המקור להתנגדות זו טמון אך ורק בהשכלה שרכשו הנשים בתכניות ההעשרה? ממה נבעה המוטיבציה שלהן?

הספר עונה על כך בדרכים אחדות: החשיפה לעולמות ידע מערביים ואסלאמיים באמצעות השיח'ה מרים, ילידת הכפר, אישה בעלת מודעות עצמית דתית גבוהה, שהיא תוצר של השילוב בין השכלה דתית וחילונית לבין מוטיבציה לשינוי בלא הפרה של הקודים המקובלים בחברה. דמות נוספת היא החוקרת עצמה, מחברת הספר, ועבודת הדוקטורט שלה שנתנו השראה לנשות הכפר (עמ' 167-168).

הקריאה בספר מעלה שאלות אחדות: האם הנשים המוסלמיות פסיביות עד כך שהן זקוקות לכך שפמיניסטיות מערביות או מתמערבות יצילו אותן? האם ידע מערבי החותר לאינדיווידואליזם, שהוא תוצר של מציאות החיים במערב, יכול לשחרר נשים בחברות מוסלמיות? או אולי דווקא שמירה על זהותן האותנטית והתמודדות עם קשיי החיים בד בבד עם משא ומתן עם גורמים שונים בחברתן (גברים ונשים, חזקים וחלשים) עשויות לסייע להן לחזק את עצמן ולשמור על ייחודן? בהקשר זה ראוי לבחון את המודל ששיח'ה מרים מציעה לאורך הספר, וזו תרומתו החשובה של הספר לקהל קוראיו.